

УДК 364.65:364.24-056.262

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ЛЮДЕЙ З ВАДАМИ ЗОРУ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОГО ПРОСТОРУ

Є.А. Клопота

доктор психологічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності,
Заслужений працівник освіти України,
Запорізький національний університет
e-mail: klopota-ea@ukr.net

ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ ЛЮДЕЙ С НАРУШЕНИЯМИ ЗРЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ПРОСТРАНСТВА

Е.А. Клопота

доктор психологических наук, доцент кафедры педагогики и психологии образовательной деятельности, Заслуженный работник образования Украины,
Запорожский национальный университет

FEATURES OF PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF PEOPLE WITH VISUAL IMPAIRMENTS IN AN INCLUSIVE SPACE

E.A. Klopota

Doctor of Psychology, Associate professor,
Chair of pedagogy and psychology of educational activities,
Zaporozhia National University

У статті розглядаються особливості та принципи психокорекційної роботи з особами, які мають глибокі порушення зору. Аналізується модель психологічного супроводу, який містить у собі наступні складові: психодіагностика, психологічна профілактика, просвітницька діяльність, індивідуальна й групова психологічна корекція. Підкреслюється, що комплексний психологічний супровід має охоплювати усіх учасників інклюзивного простору. При проведенні психологічної роботи з незрячими та слабкозорими людьми у процесі їх інтеграції в соціум слід враховувати необхідність адаптації стимульного психодіагностичного матеріалу, пріоритетність використання тренінгових вправ, корекційних індивідуальних і групових методів.

Ключові слова: *інклюзивний простір; незрячі; слабкозорі; психологічний супровід; інтеграція.*

В статье рассматриваются принципы и особенности организации психокоррекционной работы с людьми, имеющими глубокие нарушения зрения. Анализируется модель психологического сопровождения, которая включает следующие составляющие: психологическая диагностика, психологическая профилактика, просветительская деятельность, индивидуальная и групповая психологическая коррекция. Подчеркивается необходимость того, чтобы комплексное психологическое сопровождение охватывало всех участников инклюзивного пространства. Проведение психокоррекционной работы с незрячими и слабовидящими людьми, на разных этапах их интеграции в социум предполагает учет необходимости адаптации стимульного психодиагностического материала, приоритетность использования тренинговых упражнений, а также коррекционных индивидуальных и групповых методов.

Ключевые слова: *инклюзивное пространство; незрячие; слабовидящие; психологическое сопровождение; интеграция.*

The article describes the principles and the details of psychocorrection work with people with profound visual impairment. Had been analyzed a model of psychological care, which includes the following components: a psychological diagnostics, psychological prevention, psychological educational activities, individual and group psychological correction. Emphasizes the need for a comprehensive psychological support participative inclusive space. For effective social integration of psychological support for blind and visually impaired should be limited to the pre-school, school, high school and professional periods in which they work. In an inclusive space, it is given much attention to the interaction of sighted and visually impaired pupils and students of psychological readiness of teachers, school administrators, and

the relationship between the parents. Great importance is psychological support in the professional field of blind and visually impaired people in their relationships in the workplace, the design stereotypes of employers in relation to blindness. Conducting psychocorrection work with blind and visually impaired people in different stages of their integration into the society, it is necessary to take into account the need to adapt the stimulus psycho-diagnostic material, prioritize the use of training exercises, as well as the correction of individual and group techniques.

Keywords: *inclusive space; blind; visually impaired; psychological support; integration.*

Проблема розробки теоретико-методологічних і організаційних основ соціально-психологічної допомоги людям із порушеннями зору на різних етапах соціалізації набуває особливого значення в умовах інклюзивного простору.

Зараз в Україні відбувається реформування спеціальної освіти й формування нових стратегій навчання незрячих та слабкозорих осіб у загальноосвітніх закладах. Можна стверджувати, що створення інклюзивного простору є закономірним етапом розвитку системи спеціальної освіти, який тісно пов'язаний з переосмисленням суспільством і державою свого відношення до людей з обмеженими фізичними можливостями, визнанням їх прав реалізовувати свої здібності в різних сферах життєдіяльності й освіти. Тому, однією з основних умов успішної інтеграції незрячих та слабкозорих людей в інклюзивному просторі вважаємо організацію їх психологічного супроводу в школі, вищому навчальному закладі та у подальшій професійній діяльності.

Метою даної статті є систематизація організаційних особливостей психологічного супроводу з незрячими та слабкозорими людьми в умовах інклюзивного простору.

Перш за все, заслуговує на увагу, що інтеграція дітей з порушеннями зору передбачає взаємодію двох сторін: самої дитини та її близького й далекого соціального оточення. У старшому дошкільному віці перед батьками дитини з порушеннями зору постає питання про те, де доцільніше її навчати: у спеціалізованій школі, на дому, у загальноосвітній школі серед зрячих однолітків, тобто в інклюзивному просторі. Успішність інтеграції визначається тим, наскільки активною, позитивною, змістовною є взаємодія і підготованість усіх її суб'єктів, адже соціокультурна ситуація включає у себе соціально-культурне середовище, відповідні сфери життєдіяльності, де формуються й реалізуються основні складові образу життя незрячих людей (цінності, мотиви й мета діяльності, людський потенціал).

Варто відзначити, що учні спеціальних інтернатів для сліпих і слабкозорих дітей не мають достатніх умов для успішного включення в соціокультурне середовище, адже що заклади даного типу не завжди цілеспрямовано працюють в цьому напрямку. Найчастіше сім'я недостатньо активно впливає на інтеграційний процес дітей внаслідок незнання потенціалу їх особистості, віддаленості проживання. Старшокласники з порушеннями зору не готові до спільної соціокультурної діяльності зі зрячими, бо стикаються із труднощами, які відсутні у їх зрячих однолітків. Ці труднощі обумовлені й неадекватними суспільними уявленнями про сліпоту, стереотипами щодо навчальної й професійної діяльності осіб з вадами зору. Незрячі учні, здебільшого, зайняті пасивними видами діяльності, і недостатньо взаємодіють зі своїми однолітками [9].

Як відзначає І.Зарубіна, більшість соціально-психологічних проблем абітурієнтів, студентів і фахівців з порушеннями зору формуються ще під час навчання у школі. Наприклад, невдало організована професійна орієнтація сприяє формуванню у молодих людей із зоровою депривацією помилкового уявлення про процедуру вступу до ВНЗ, особливостей навчання у ньому й подальшої професійної діяльності.

Непідготованість незрячого випускника з просторового орієнтування не дозволяє йому самостійно орієнтуватися у приміщенні навчального закладу та прилеглий території, що робить його залежним від оточуючих, позбавляє можливості вільно розпоряджатися своїм часом. Найбільш негативного впливу це набуває у період вступу до ВНЗ і на початковому етапі навчання у ВНЗ. Недостатні знання комп'ютера й системи Брайля, невміння конспектувати, відсутність навичок

кваліфікованої роботи з тифлотехнічними засобами ускладнюють для незрячих і слабкозорих процес засвоєння освітньої програми. Нерозвиненість комунікативних навичок суттєво обмежує можливості міжособистісного спілкування із зрячими, адаптації у студентському середовищі, порозуміння із професорсько-викладацьким колективом [1].

Отже, одним з основних завдань організації психологічного супроводу осіб з порушеннями зору є органічна комбінація закономірностей психічного розвитку (у дошкільному, шкільному, довузівському, вузівському і післявузівському періодах) в умовах зорової депривації із адекватними засобами корекційного впливу.

Структурування різних підходів до надання психокорекційної допомоги в розвитку особистості з порушеннями зору має за результат створення спеціальних психолого-педагогічних програм.

При цьому, щодо основних принципів регулювання психологічного супроводу особистості з глибокими вадами зору, Г.В.Нікуліна акцентує увагу на спеціальних принципах психокорекційної роботи із учнями, які мають порушення зору. Серед них наступні:

- комплексний підхід до формування базової комунікативної культури школярів з порушеннями зору;
- превентивна і соціокультурна спрямованість психологічного впливу;
- мотивування учнів, які перебувають в умовах зорової депривації до саморозвитку і удосконалення власного комунікативного потенціалу [6];
- антропоцентричне спрямування й герменевтична орієнтованість психокорекційної роботи щодо учнів з глибокими порушеннями зору [5].

Розвиток адаптаційного потенціалу особистості незрячих і слабкозорих молодих людей задля успішності їх інтеграції в загальноосвітній школі, ВНЗ, професійному середовищі потребує розробки і впровадження моделі психологічного супроводу. Різноманіття ж психологічних методів сприяють формуванню самосвідомості особистості, створенню її адекватного образу соціального світу, виробленню вміння адекватно оцінювати себе, стан свого здоров'я, соціальний і економічний статус, вміння зробити професійний вибір.

Як влучно зауважує В.Кобильченко, основною метою психологічного супроводу стає створення максимально комфортних умов перебування особистості з порушеннями зору в навчальному закладі, які б дозволили повно мірою реалізувати їх здібності та нахили, сформувати успішність, адекватну самооцінку й прагнення до самореалізації. Тобто, психологічний супровід має забезпечувати умови для емоційного благополуччя і повноцінного особистісного розвитку школяра з порушеним зором в ситуаціях соціальної взаємодії, що існують в межах навчально-виховного простору. Крім того, психологічний супровід передбачає своєчасне виявлення труднощів у психосоціальному розвитку особистості, визначення умов та засобів їх корекції та профілактики, включення усіх учасників навчально-виховного процесу, в тому числі й батьків до системи неперервного комплексного психологічного супроводу [2].

Отже, модель психологічного супроводу має включати наступні складові: психологічна діагностика, психологічна профілактика, просвітницька діяльність, індивідуальна й групова корекція.

Так, психодіагностика спрямовується на визначення рівня розвитку таких компонентів соціально-перцептивної компетентності, як обсяг і глибина уявлень про однолітків, диференційованість і точність міжособистісного розуміння, здатність до оцінки міжособистісних відносин у колективі та визначення елементів статусної структури. Крім цього, діагностуються біологічні, індивідуально-психологічні та соціально-психологічні передумови формування соціально-перцептивної компетентності, зокрема: здатність до зорового розрізнення елементів невербальної поведінки, рівень екстра-інтроверсії, нейротизму, статусу в структурі колективу. Повторна діагностика, у ході надання психологічної допомоги, матиме на меті визначення ефективності проведених заходів.

Всебічне вивчення особистості з метою розкриття причинно-наслідкових зв'язків, установлення залежності розвитку й проявів психіки від ступеня й характеру патології зору й часу виникнення дефекту, не має бути самоціллю. Вона завжди підпорядковується головному завданню - виробленню рекомендацій щодо оптимізації або корекції психологічного розвитку незрячого та слабкозорого учня.

У процесі психологічної діагностики незрячих та слабкозорих осіб необхідно використовувати спеціальні або адаптовані методики, які мають враховувати індивідуальні особливості зору. Необхідність адаптації стимульного матеріалу для дослідження учнів з порушеннями зору обумовлена потребою в забезпеченні його чіткого й точного сприйняття дітьми. Це, у свою чергу, вимагає від психолога знання характеру, гостроти колірності зору обстежуваного. Труднощі виникають при використанні візуальних зображень, у вигляді різноманітних кольорових карток, таблиць, а також деяких проєктивних тестів. Саме тому необхідно враховувати наступні особливості організації психодіагностики слабкозорих осіб:

- колір, розмір, форма і відстань пред'явлення стимульного матеріалу;
- контрастність об'єктів і зображень стосовно тла (від 60 до 100%);
- високий колірний контраст;
- виділення близького, середнього й далекого планів;
- складність тла, що не має бути перевантажене деталями;
- оптимальна колірна гама: жовто-червоно-жовтогарячі, зелені тони;
- збільшення часу мінімум удвічі;
- труднощі формування рухових навичок у дітей з вадами зору [7].

Особливого значення набуває адаптація і розробка психодіагностичних методик для незрячої особи. Використання більшості малюнкових методик є суттєво ускладненим внаслідок обмеженості зорового сприйняття і доступу до плоскодрукованої інформації незрячих. До того ж, такому випробуваному неможливо оглянути подібні психодіагностичні матеріали за допомогою дотику. Отже, по-перше, виникає проблема адекватного відображення ілюстрацій і малюнкових тестів; по-друге, необхідним є й урахування специфіки сприйняття подібних зображень; а по-третє, наявними є складнощі інтерпретації отриманих результатів, представлених, зокрема, шрифтом Брайля, знання якого відсутні у переважній більшості психологів.

Переходячи до аналізу іншої складової психологічного супроводу осіб, які мають порушення зору, варто зазначити наступне.

Психологічна профілактика розуміється нами як професійна діяльність, спрямована на попередження недоліків особистісного розвитку осіб з глибокими вадами зору в цілому та соціально-перцептивної компетентності таких людей зокрема. Основними проблемними сферами, що визначають напрямки психопрофілактичної роботи представляються наступні:

- звужений обсяг і незначна глибина уявлень про оточуючих людей в осіб з глибокими вадами зору;
- низький рівень диференційованості й точності у сприйнятті комунікативних партнерів;
- нездатність до визначення міжособистісних відносин і елементів статусної структури колективу.

Слід зазначити, що своєчасно проведені ефективні психопрофілактичні заходи значною мірою знижують необхідність у проведенні корекційної роботи.

Просвітницька діяльність, у свою чергу має на меті оптимізацію інклюзивного простору, а саме:

- підвищення рівня соціально-перцептивної компетентності молодих осіб з порушеннями зору;

- підготовка учасників до подальшої індивідуальної та групової психокорекційної роботи;
- поглиблення інтересу до власного внутрішнього світу й внутрішнього світу інших;
- засвоєння практики самопізнання, починаючи з перших класів загальноосвітньої школи;
- підвищення ефективності психологічної допомоги у підлітковому і юнацькому віці.

Важливою складовою роботи психолога є просвітницька діяльність, спрямована на асистентів вчителів, педагогів, керівництво навчального закладу, батьків зрячих і незрячих учнів. Одним з основних її напрямків має стати руйнування негативних стереотипів щодо сліпоти і незрячих, а також формування позитивного соціально-виховного простору осіб з порушеннями зору.

У процесі індивідуальних консультацій здійснюється робота із глибинними екзистенціальними переживаннями, системою відносин особистості, індивідуальним і соціальним досвідом. Це включає у себе як активізацію ресурсів, так і аналіз, ускладнень соціально-психологічної адаптації та інтеграції в суспільство. Для цього необхідно психологічно настроїти особистість на роботу з пошуку значимої діяльності, тобто:

- здійснити діагностику цінніснщ-значущих установок;
- виділити деструктивні установки, що заважають соціально-психологічної адаптації;
- обґрунтувати необхідність роботи, спрямованої на зміну цих установок.

Другий етап роботи полягає в реконструкції деструктивних установок, пошуку ресурсів, визначення індивідуально-значимої діяльності й допомоги у включенні до неї [8].

Не менш важливим завданням психологічного консультування є підготовка до роботи в групі, адже групова робота спрямована на допомогу в міжособистісній взаємодії, розвиток самосвідомості й комунікативної компетентності.

У молодшому шкільному віці доцільно застосовувати казко-терапію і арт-терапію. Можна виділити спеціальні корекційні програми для старших дошкільників і молодших школярів з порушеннями зору:

- «Комунікативна діяльність» (В.Е.Боброва),
- «Формування засобів спілкування» (Г.В.Григор'єва),
- «Формування невербальних засобів спілкування (В.З. Денискина),
- «Креативні ігри-драматизації» (І.М.Корнілова),
- «Формування уявлень про себе» (Л.І.Плаксина, Л.І.Солнцева) [4].

У свою чергу, віковим особливостям підліткового і юнацького віку відповідають такі програми, спрямовані на:

- формування адекватного Я-образу;
- оптимізацію комунікативних та міжособистісних стосунків;
- професійне самовизначення.

Окремо варто відзначити діяльність з професійної орієнтації молоді з вадами зору. Так, найважливішими напрямками профорієнтаційної роботи осіб з порушеннями зору є:

- професійна інформація – ознайомлення із сучасними видами виробництва, переліком професій, доступним молодим людям з порушенням зору, можливостями й умовами одержання початкового, середнього й вищої професійної освіти вимогами, пред'явленими професією до незрячого або слабкозорого, потребами й перспективами розвитку вільного ринку праці, можливостями професійно-кваліфікаційного зростання й самовдосконалення в процесі трудової діяльності;
- формування професійних інтересів у учнів та студентів, які навчаються у загальноосвітніх закладах;
- професійна консультація – надання допомоги людині з порушеннями зору в професійному самовизначенні й прийнятті усвідомленого рішення про професійний вибір. При цьому враховуються

його схильності, здібності, можливості, психологічні й психофізичні особливості, а також потреби сучасного суспільства й вільного ринку праці;

- надання рекомендацій на основі психологічної і медичної діагностики про можливі напрямки професійної діяльності незрячої особистості;

- професійний добір – визначення ступені професійної придатності людей до конкретної професії, місця роботи, посади;

- вивчення можливостей незрячих та слабкозорих щодо одержання початкової, середньої й вищої професійної освіти.

Вартим уваги є й такий напрямок психокорекційної роботи, як підвищення готовності педагогів до роботи в умовах інклюзивного навчання.

Саме психологічну готовність педагогів до упровадження інклюзивного навчання дітей з вадами зору можна розглядати як інтегровану якість особистості, яка включає систему мотивів, знань, умінь і навичок, певного досвіду вчителя, особистісних якостей, які забезпечують успішну педагогічну діяльність. У структуру психологічної готовності особистості входять п'ять функціонально пов'язаних і взаємозумовлених компонентів: мотиваційний, когнітивний, операційний, оціночний та особистісний [3].

Підсумовуючи представлений аналіз, можна окреслити наступні особливості психологічного супроводу осіб, які мають порушення зору.

Отже, психологічний супровід в інклюзивному просторі має здійснюватися у нижчевказаних напрямках.

- Незрячі й слабкозорі учні, їх зрячі однокласники: оптимізація міжособистісної взаємодії та взаєморозуміння, прийняття своєрідності особистості з порушеннями зору, формування згуртованості класу, підвищення особистісного статусу учня з вадами зору, формування його адекватної самооцінки й адекватного відношення до своїх сенсорних і інтелектуальних можливостей і, відповідно, зростання рівня домагань, активізації життєвої позиції.

- Батьки: аналіз існуючих стереотипів про сліпоту, проведення бесід з батьками зрячих учнів про особливості зорового сприйняття, підвищення вмотивованості навчати своїх дітей спільно.

- Педагогічний колектив: підвищення психологічної готовності вчителів, асистентів учителів до рівноцінної навчальної діяльності, подолання соціальних стереотипів про сліпоту.

- Адміністрація школи: роз'яснення й аналіз соціально-психологічних особливостей учнів з порушеннями зору, усвідомлення конфліктних сфер між батьками зрячих та незрячих дітей, створення психологічної взаємодії у питаннях навчально-виховного процесу для педагогічного персоналу.

- Вищі навчальні заклади: психологічна адаптація незрячих і слабкозорих студентів на першому курсі, аналіз внутрігрупових взаємин у студентському колективі; спостереження за характером відносин зрячих і незрячих студентів, сприяння у вирішенні конфліктних ситуацій; проведення бесід з викладачами, кураторами, деканатами про особливості адаптації студентів з порушеннями зору в навчальному процесі; організація тренінгів міжособистісного спілкування; організація центрів підтримки студентів з вадами зору, надання індивідуальних або групових консультацій щодо підготовки до самостійної трудової діяльності.

- У процесі професійної діяльності: адаптація незрячої та слабкозорої людини на робочому місці, проведення індивідуальних консультацій.

Таким чином, з огляду на вищезначене, психологічний супровід незрячих та слабкозорих людей є важливим на всіх етапах розвитку особистості. Разом з цим, психологічна, у тому числі психокорекційна робота має здійснюватися з усіма учасниками інклюзивного простору: особами з вадами зору, зрячими однолітками (учнями, студентами), педагогічними працівниками, адміністрацією

закладів, батьками (як зрячих так і незрячих осіб), а також з роботодавцями у різних професійних сферах.

Список використаних джерел

1. Зарубина И. Н. Коррекционно-педагогическая поддержка студентов с нарушениями зрения, обучающихся в высших учебных заведениях : дис. канд. пед. наук: 13.00.03 / Зарубина Ирина Николаевна. – М., 2006. – 214 с.
2. Кобильченко В.В. Соціально-психологічні основи розвитку та корекції особистості підлітка в нормі і при патології зору: Монографія. - К.: Освіта України, 2010.-550 с.
3. Колупаева А.А. Инклюзивна освіта: реалії та перспективи: Монографія.- К.: «Самміт-Книга», 2009. - 272 с. - (Серія «Інклюзивна освіта»).
4. Коновалова М. Д. Развитие социально-перцептивной компетентности подростков с нарушением зрения: дис. канд. псих. наук: 19.00.10 / Коновалова Марина Дмитриевна. – М., 2005. – 207 с.
5. Никулина Г.В. Формирование коммуникативной культуры лиц с нарушениями зрения: Теоретико-экспериментальное исследование. - СПб. : КАРО, 2006. - 400 с.
6. Никулина И.Н. Развитие самооценки школьников с нарушениями зрения [учебно-методическое пособие] / Никулина И. Н. – СПб.: Каро 2008. – 192 с.
7. Солнцева Л.И. Адаптация диагностических методик при изучении детей с нарушениями зрения // Дефектология. – 1998. - № 4. С.9-14.
8. Яковлева А. А. Ценностно-смысловые установки как фактор социальной интеграции инвалидов по зрению: дис. ... кандидата психологических наук : 19.00.04 / Яковлева Анна Андреевна – Санкт-Петербург, 2009. – 176 с.
9. Nancq Hunt. Exceptional children and youth / Nancq Hunt, Kathleen Marshall. – Boston, New-York : Houghton Mifflin Company, 2005. – p. 535.

References

1. Zarubina I. N. Korrektsionno-pedagogicheskaya podderzhka studentov s narusheniyami zreniya, obuchayushchihsvya v vysshih uchebnyih zavedeniyah: dis. kand. ped. nauk: 13.00.03 / Zarubina Irina Nikolaevna. – М., 2006. – 214 s.
2. Kobilchenko V.V. Sotsialno-psihologichni osnovi rozvitku ta korektsiyi osobistosti pidlitka v normi i pri patologiyi zoru: Monografiya. – K.: Osvita Ukrayini, 2010. – 550 s.
3. Kolupaeva A.A. Inklyuzivna osvita: realiyi ta perspektivi: Monografiya.- K.:«Sammit-Kniga», 2009. – 272 s.: – (Seriya «Inklyuzivna osvita»).
4. Konovalova M. D. Razvitie sotsialno-pertseptivnoy kompetentnosti podrostkov s narusheniem zreniya: dis. kand. psih. nauk: 19.00.10 / Konovalova Marina Dmitrievna. – М., 2005. – 207 s.
5. Nikulina G.V. Formirovanie kommunikativnoy kulturyi lits s narusheniyami zreniya: Teoretiko-eksperimentalnoe issledovanie. – SPb.: KARO, 2006. – 400 s.
6. Nikulina I.N. Razvitie samoosenki shkolnikov s narusheniyami zreniya [uchebno-metodicheskoe posobie] / Nikulina I. N. – SPb.: Karo 2008. – 192 s.
7. Solntseva L.I. Adaptatsiya diagnosticheskikh metodik pri izuchenii detey s narusheniyami zreniya // Defektologiya. – 1998. – № 4. S.9-14.
8. Yakovleva A. A. Tsennostno-smyislovyie ustanovki kak faktor sotsialnoy integratsii invalidov po zreniyu: dis. ... kandidata psihologicheskikh nauk: 19.00.04 / Yakovleva Anna Andreevna – Sankt-Peterburg, 2009. – 176 s.
9. Nancq Hunt. Exceptional children and youth / Nancq Hunt, Kathleen Marshall. – Boston, New-York: Houghton Mifflin Company, 2005.